

OD TRSTA DO SARAJEVA IN NAZAJ:
DINASTIČNA LOJALNOST IN NACIONALNA
PRIPADNOST V HABSBURŠKEM TRSTU NA PREDVEČER
PRVE SVETOVNE VOJNE

Borut KLABJAN

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče
Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: borut.klabjan@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Članek analizira posledice sarajevskega atentata na habsburškega nadvojvodo Franca Ferdinanda leta 1914 na območju Avstrijskega primorja. Posveča se predvsem preučitvi reakcij, ki jih je dogodek sprožil v Trstu. Podrobneje analizira prehod trupel Franca Ferdinanda in soproge Zofije prek Trsta, potek tamkajšnjih žalnih slovesnosti, a tudi razne oblike protestov ter etničnih napetosti, ki sta jih atentat in kasnejša vojna napoved sprožila v mestu. Prek analize teh procesov skuša opozoriti na odnos lokalnega prebivalstva do dinastije in države ter pokazati na kompleksnost razmerij med etnično pripadnostjo, avstrijskim državljanstvom in lojalnostjo do habsburške dinastije.

Ključne besede: prva svetovna vojna, Trst, habsburška monarhija, 1914, sarajevski atentat

DA TRIESTE A SARAJEVO E RITORNO:
LEALTÀ DINASTICA E APPARTENENZA NAZIONALE
NELLA TRIESTE ASBURGICA ALL'ALBA DELLA PRIMA
GUERRA MONDIALE

SINTESI

L'articolo analizza le conseguenze dell'attentato di Sarajevo contro l'arciduca Francesco Ferdinando del 1914 nel Litorale Austriaco. Si concentra prevalentemente sullo studio delle reazioni che il fatto provocò a Trieste e punta l'attenzione sull'passaggio delle salme di Francesco Ferdinando e della sua consorte la duchessa Sofia attraverso Trieste, sulle onoranze funebri organizzate in città, ma anche sulle forme di protesta e delle tensioni (non di rado a sfondo etnico), che furono provocate dall'attentato e dalla conseguente dichiarazione di guerra. Attraverso l'analisi dei processi provocati dall'attentato di Sarajevo l'articolo intende porre l'accento sui rapporti tra la popolazione locale, la

dinastia e lo Stato ed offrire una prospettiva attraverso la quale sia possibile leggere la complessità del rapporto tra appartenenza etnica, cittadinanza austriaca e lealtà verso la dinastia asburgica.

Parole chiave: prima guerra mondiale, Trieste, monarchia asburgica, 1914, l'attentato di Sarajevo

UVOD

Politične spremembe, ki so se zgodile na evropskih tleh v zadnjem desetletju 20. stoletja so bistveno vplivale na izbiro kaj izvelči iz ropotarnice zgodovine. Razpad Jugoslavije, a morda še bolj implozija Sovjetske zveze in hkratna združitev Nemčije, so med zgodovinarji in drugimi preučevalci humanističnih in družboslovnih znanosti povzročile povečano zanimanje za teme, povezane z vprašanji identitete, (več)nacionalnosti, državne pripadnosti in lojalnosti državljanov spreminjajočih se oblastniških sistemov in državnih struktur tega območja. Mnogi so namreč svojo pozornost posvetili srednje-vzhodni polovici evropske celine, ki se je znašla v središču omenjenih sprememb; obenem pa so se povečale študije, ki so obravnavale vlogo, pomen in usodo večnacionalnih državnih tvorb, kot so bili evropski imperiji pred prvo svetovno vojno. Nova raziskovalna polja in večplastni analitični prijemi so sprožili nova vprašanja predvsem v primerjalnem pogledu (Rudolph, Good, 1992; Barken, Von Hagen, 1997; Brix et al., 2001). Od tega se je med drugimi »okoristila« večnacionalna habsburška monarhija, ki je postala predmet novih analiz in novih interpretacij njene preteklosti ter ena izmed referenčnih osi, ki je središče razprav o prihodnosti Evrope.¹

Mnoge študije so dodale nove poglede ustaljenim in večkrat nacionalno-centričnim perspektivam zgodovinopisja, ki so še dolgo po njenem razpadu pripomogle k ustaljeni sliki o habsburški monarhiji kot izključno »ječi narodov« (Cvirn, Gašparič, 2005). Že kmalu po razpadu monarhije so nekateri strokovnjaki v mednarodnem (Jászi, 1929) in nekoliko kasneje tudi v slovenskem prostoru (Zwitter et al., 1962) odpirali nova vprašanja in ponujali različne odgovore na centrifugalno dejavnost nacionalnih gibanj, odnosa prebivalstva do dinastije in prepletenosti ter soodvisnosti med obema polovicama države po letu 1867.² V zadnjih dveh desetletjih se je zanimanje še povečalo, obogatilo s študi-

1 V oktobru 2012 je dunajski Institut für die Wissenschaften vom Menschen /Institute for Human Sciences gostil diskusijo o evropski prihodnosti, izhajajoč iz habsburške in jugoslovanske izkušnje z naslovom *The Political Logics of Disintegration*. Prispevki so objavljeni v njihovem biltenu (Cooper, Snyder, 2012-2013), ki je dostopen na strani: <http://www.iwm.at/publications/iwmpost/iwmpost-archive/9887/>. Primerjaj Cole, Unowsky, 2007, 1–10.

2 Za sintetičen pregled slovenskega in mednarodnega historiografskega pogleda na razpad habsburške monarhije (s posebnim poudarkom na lik Frana Zwittera) glej Cvirn, 2006.

jami o centripetalnih silah monarhije, kot so bile npr. dinastija in vojska, in tako dobilo nove dimenzije (Cole, Unowsky, 2007).

Kljub povečanemu zanimanju za habsburški prostor so nekatera območja ostala na obrobju znanstvenega zanimanja. Če so mesta kot npr. Wrocław (Davies, Moorhouse, 2002), České Budějovice (King, 2005), Cluj (Brubaker, 2008) ali Lvov (Prokopovych, 2008) in pokrajine kot so češke dežele (Wingfield, 2007) ali Galicija (Wolff, 2010) dobila mesto pod soncem v sodobnem mednarodnem zgodovinskega, območje Avstrijskega primorja še čaka na primerno preučitev. Vpletenost pokrajine v habsburško dogajanje je sicer bila že večkrat predmet natančnih študij. Mnogi zgodovinarji so opisali (zlasti gospodarsko) vlogo mesta v avstrijskem kontekstu, delovanje državnih ustanov na lokalnem nivoju, politično delovanje lokalnih elit in njihov ambivalentni odnos do Dunaja. Tudi obdobje prve svetovne vojne je bilo že od nekdaj zanimivo za preučevalce lokalne preteklosti. Kljub centralnosti nekaterih tem, kot so na primer vojaški spopadi ob reki Soči ali diplomatski vidiki londonskega pakta iz leta 1915 in kasnejša pogajanja okrog t. i. jadranskega vprašanja, ki so bile dominantne in še vedno prevladujejo v historiografski in poljudnoznanstveni produkciji, si pot utirajo študije, ki imajo kot glavni cilj preučitev tudi socialnih in kulturnih vsebin, ali vsaj njihovo vključitev v obravnavo prve svetovne vojne (Rossi, 1998; Ceccotti, 2001; Todero, 2002; Svoltjšak, 2003; Vodopivec, 2005; Todero, 2006; Rajšp, 2010). A vsa ta razvejana produkcija ni še podrobneje preučila mesta Trst, ki še čaka na raziskavo kakršno je Healyjeva naredila za Dunaj (Healy, 2004). Kljub temu, da je postalo mesto Trst v zadnjih petnajstih letih predmet razlag o prvi svetovni vojni, mnogi vidiki ostajajo še nepojasnjeni (Fabi, 1997, 343–357). Med drugim ni raziskano, kako je moderna habsburška monarhija delovala kot država in kot socialni sistem, v kateri je dinastija predstavljala simbolno središče (in stičišče) mentalnih predstav tržaškega družbenega tkiva. Še zlasti nepojasnjena ostajajo vprašanja o vplivu, ki so ga na lokalno družbo imele kulturne podobe ali oblike javnega (samo) prikazovanja avstrijske države in še posebej habsburške dinastije. Ni namreč znano, kako se je mesto odzvalo na cesarjeve obiske ali na prihode drugih članov habsburške hiše (ne pred in ne med vojno), ni poglobljenih znanstvenih študij o odzivu na dinastične proslave ali na sprejetje mestnih spomenikov, postavljenih v spomin na preminule like habsburške hiše, in nepojasnjeni ostajajo še mnogi vidiki »habsburškosti« v Trstu in v Avstrijskem primorju na sploh. Zato namerava pričujoča študija delno zapolniti vrzel o teh vprašanjih z analizo primera, ki je imel za Avstro-Ogrsko usodne posledice. Osišče analize je namreč atentat na Franca Ferdinanda in njegovo soprogo nadvojvodinjo Zofijo Chotek Hohenberško v Sarajevu 28. junija 1914, ki je imel globalne dimenzije, a je hkrati bistveno zaznamoval tudi lokalno tržaško dogajanje.

Mnogi zgodovinarji so se že ukvarjali s prestolonaslednikovim obiskom Bosne in Hercegovine, Sarajeva in z dinamiko atentata. Znani so tudi diplomatski in politični vidiki, ki so v naslednjem mesecu privedli do vojne napovedi Avstro-Ogrske Srbiji in ki so se v avgustovskih dneh 1914 prelevili v Veliko vojno. Obstaja pa še veliko neznank glede drugih vidikov v obdobju, ki je sledilo atentatu, saj ni videti, da bi se kdo podrobno posvetil analizi neposrednih posledic sarajevskega atentata na lokalnem nivoju, ne v Sarajevu, ne drugod po habsburški monarhiji. Fenomeni nasilja, ki so sledili sarajevskemu atentatu in vojni napovedi in ki so temeljili na etnični in/ali religiozni, a nemalokrat tudi

socialni diferenciaciji, je mogoče prav gotovo uvrstiti v kontekst nasilnega, »oboroženega« 20. stoletja (Traverso, 2012; prim. Bloxham, Gerwarth, 2011). Zato se namerava pričujoči članek posvetiti analizi stanja v pokrajini Avstrijskega primorja, še zlasti v mestu Trst, četrtem mestu Avstro-Ogrske po številu prebivalcev in njenem najpomembnejšem pristanišču, ter posledic, ki jih je atentat imel na lokalnem nivoju.

SARAJEVSKI ATENTAT IN ŽALNE SLOVESNOSTI V TRSTU

Atentati na vladarje in pripadnike kraljevih družin, še zlasti od druge polovice 19. stoletja dalje, so bili vse prej kot redkost. Habsburška hiša v tem ni bila izjema, kar med drugim dokazujeta neuspeli atentat Guglielma Oberdana na Franca Jožefa v Trstu leta 1882 in smrtni napad v Ženevi leta 1898 na avstrijsko cesarico Elizabeto, soprogo cesarja Franca Jožefa. A verjetno še nikoli atentat na posameznika ni imel takih posledic, kot jih je sprožil uboj habsburškega prestolonaslednika Franca Ferdinanda in njegove soproge vojvodinje Zofije. Kot je napisal Vladimir Dedijer, je mladi atentator Gavrilo Princip »pognal kroglo ne samo v nekega nadvojvoda, temveč tudi na fasado mirnega, na videz stabilnega sveta« (Dedijer, 1966, 26).

Čeprav so prve novice o atentatu prišle v javnost že popoldan istega dne, 28. junija 1914, je večina časopisov o dogodku poročala naslednji dan, v ponedeljek, 29. junija 1914. Takrat so časopisi monarhije izšli v posebnih izdajah s poročilom o atentatu. Opisovali so prvi, neuspeli bombni atentat, kateremu so nekaj ur kasneje sledili usodni streli Gavrila Principa. Povzemali so novico, ki jo je že prejšnje popoldne prvi objavil dunajski Neues Wiener Tagblatt. Kot drugi listi je tudi tržaški tisk izpostavljala prizadetost prebivalstva. Mnogi mestni časopisi so hiteli poudarjati prvobitnost lastne prizadetosti. Triester Tagblatt, jutranja izdaja časopisa Triester Zeitung, glasilo tržaških Nemcev in tržaškega lojalističnega prebivalstva, je opisoval, kako so na sedežih društev Schillerverein, Eintracht in Lega patriótica della gioventù triestina, v katerih se je družilo nemško meščanstvo, ki je izrazito podpiralo habsburško politiko, in tako hiteli z razobešanjem žalnih zastav.³ Podobno je slovenski časopis primorskih liberalcev Edinost poudarjal, da je novica »povzročila med Slovenci silno žalost« in da, »proti večeru je zavihrala na našem `Narodnem domu` prva žalna zastava v Trstu«. Poleg prvih ugotovitev o poteku atentata, o atentatorjih, o reakcijah na Dunaju in kronike prejšnjega dne, je slovenski dnevnik, v članku o lokalnih odzivih še poudarjal, da »naravnost strahovit je bil vtisk na naše ljudstvo, ki si v svoji dobroti kar ne more predstavljati takega strahovitega grozodejstva«. Primerjava je takoj stekla k prejšnjemu umoru, ki je prizadel habsburško hišo, saj »vsi se še spominjamo onih groznih dogodkov izza časa umora Njenega Veličanstva cesarice Elizabete«. Še posebej je Edinost omenila prizadetost slovenskega tržaškega prebivalstva, »ker je videvalo toliko in toliko krat tu med nami, v Miramaru in drugi naši slovenski tržaški okolici oba, ki naj bi bila kedaj vodila usodo avstrijskih narodov«. Poleg tega se je časopis, kot ponavadi, ozrl na širše slovansko izhodišče in poudaril, da »vojvodinja je bila vendar naše krvi – Čehinja!«. Tako, ne da bi se izrekel o domnevni slovanski usmerjenosti

3 Triester Tagblatt, 29. 6. 1914: Die Trauer in Triest, 2.

nadvojvode Franca Ferdinanda, ki je bil zaradi tega tarča italijanskih nacionalističnih piscev, je časopis izpostavil veliko izgubo, ki jo je v nacionalnem smislu utrpelo slovensko in slovansko prebivalstvo monarhije. »Slovenski Trst je zastrt v globoko nepopisno žalost!«, je sklenil.⁴

Uradni L'Osservatore triestino je, podobno kot večina drugih časopisov, v posebni izdaji minuciozno opisal potek dogodkov in v podobnem, žalujočem, tonu nadaljeval v naslednjih dneh, medtem ko italijanski iredentistični L'Indipendente tistega dne ni izšel, naslednji dan, v torek, 30. junija, pa je v članku La tragedia di Sarajevo (Sarajevska tragedija) opisal atentat brez posebnih komentarjev.⁵ V naslednjih dneh je precej brezbrizno spremljal odmeve na atentat in kvečjemu povzemal novice iz drugih časopisov. Bolj podrobno se je novice posvetil drugi italijansko nacionalno-liberalni mestni časopis Il Piccolo, ki je že v nedeljo popoldne izšel s posebno (brezplačno) izdajo časopisa na enem listu. Prinašal je novice o prvem, neuspelem bombnem atentatu in naslednjem smrtonosnem napadu Principa na habsburški par ter prve reakcije po monarhiji in odzive na dunajskem dvoru.⁶ V naslednjih dneh je tako kot ostali časopisi opisal policijsko preiskavo, ozadje atentata, like atentatorjev, proti-srbske izgrede v Bosni in na Hrvaškem ter poročal o prehodu trupel skozi Trst. Novice o atentatu in njegovih posledicah so se pojavljale na prvih straneh Piccola še vse do sredine julija in hkrati prehajale v članke o naraščajoči napetosti med Avstro-Ogrsko in Srbijo, ki jih je časopis povezoval s splošnim nemirnim stanjem na Balkanu.

Tržaški socialistični Il Lavoratore (v italijanskem jeziku) se dalj časa ni ukvarjal z dogodkom, kot da se socialistov sarajevski atentat ne tiče. Ni razumel (kot mnogi drugi) resnosti trenutka in je šele konec julija, po ultimatu Srbiji, opozarjal bralce o »zelo hudem stanju« na relaciji Dunaj-Beograd.⁷ V naslednjih številkah je z belimi, delno cenzuriranimi in redkimi stranmi lahko samo spremljal drsenje tržaških in evropskih socialistov v vojno viхро. Ivan Regent, med vodilnimi osebnostmi tržaškega odbora jugoslovanske socialdemokratske stranke, je v svojih spominih zapisal, da »ne italijanska ne jugoslovanska socialistična stranka v Trstu nista bili idejno in organizacijsko pripravljene, da bi kdaj množično in revolucionarno nastopili proti njej« (Regent, 1967, 85). Stanje na lokalnem nivoju se ni razlikovalo od državnega, avstrijskega, in evropskega konteksta, ki je odražalo razklanost in nekoherentnost levičarskega gibanja in ki se je v naslednjih tednih v večini primerov opredelilo za vojne kredite ter na tak način »proletariat raje vpregli v voz imperializma« (Regent, 1967, 85).

Iz tržaških časopisnih strani izhaja, da je med tržaškim prebivalstvom, kot drugod po monarhiji, prevladala osuplost. Tudi poročila lokalnih oblasti govorijo o »pretresljivem vtisu«, ki ga je novica naredila med ljudmi v Avstrijskem primorju (AST-L/AP, 381, 1409, 2. 7. 1914). Tržačani so le nekaj dni prej pozdravili par ob odhodu proti Sarajevu,

4 Edinost, 29. 6. 1914: Tržaško mesto žaluje, 2.

5 L'Osservatore triestino, 29. 6. 1914: Mortale attentato a S. A. I. e R. l'arciduca Francesco Ferdinando e alla consorte S. A. la Duchessa di Hohenberg, 1; L'Indipendente, 30. 6. 1914: La tragedia di Sarajevo, 1. Primerjaj Gaeta, 1938.

6 Il Piccolo, 28. 6. 1914: S. A. I. l'Arciduca Francesco Ferdinando e la consorte duchessa di Hohenberg uccisi in un attentato a Sarajevo, 1.

7 Il Lavoratore, 25. 7. 1914: Il gravissimo conflitto austro-serbo, 1.

saj sta se prestolonaslednik in njegova žena prav v Trstu vkrcala na ladjo *Viribus Unitis*, od koder sta 24. junija odplula v smeri proti dalmatinski obali in nato nadaljevala pot proti središču Bosne. Prav gotovo si ni nihče predstavljal, da se bosta teden kasneje vrnila v pogrebnem sprevodu. Vse veselice, koncerti in gledališke predstave v mestu so bile prekinjene. Trst se je »ves odel v žalost« (Anžič Klemenčič, 1914, 23).⁸

V naslednjih dneh so mnoge organizacije in občinski ter mestni sveti iz cele pokrajine, večkrat zbrani na izrednih, v ta namen sklicanih sestankih, izrazili sožalje cesarju Francu Jožefu. Mnogi so izpostavljali krutost dogodka, osebno bolečino cesarja in nesrečo, ki je prizadela celotno monarhijo. Tržaški župan (*podestà*) Alfonso Valerio je sklical izredno sejo občinskega sveta za torek, 30. junija ob 12. uri, v kateri je izrazil sožalje cesarju in povabil občinske svetnike k udeležbi na žalnih slovesnostih (AGCT-VCCT, 27/1914). V žalno knjigo, ki je bila na voljo prebivalstvu, se je vpisalo mnogo mestnih veljakov in kulturnih, političnih in izobraževalnih organizacij ter gospodarskih podjetij. Med prvimi je mogoče razbrati podpisa lokalnih slovenskih političnih veljakov Otokarja Rybářa in

Sl. 1: Čakajoč na prihod trupel Franca Ferdinanda in njegove soproge v Trst (ACMSP, Fond Zanetti, 1914 I°973).

Fig. 1: Waiting for the arrival of the corpses of Francis Ferdinand and his wife in Trieste (ACMSP, Fond Zanetti, 1914 I°973).

8 Zahvaljujem se Petri Svovljšak za podatek o avtorici brošure, Ivanki Anžič Klemenčič, sodelavki Edinosti in urednici Slovenke, ki je kratko po sarajevskem atentatu izdala omenjeno publikacijo.

Josipa Wilfana, v imenu političnega društva Edinost in slovenskih mestnih svetnikov v Trstu, a mnogi člani politične in gospodarske elite v mestu, ne glede na politično, versko ali nacionalno pripadnost, so na tak način izrazili svoje sožalje. Spomin na preminuli par so izrazili tudi tuji konzuli, a nemalo je bilo tudi navadnih ljudi.

Novica o atentatu je tudi drugod po teritoriju sprožila podobne reakcije. Na furlanskem območju, v Marianu, in v Krminu, na meji s Kraljevino Italijo, so se prekinile gledališke predstave in odpovedali koncerti, razobesile črne zastave in krminski občinski svet je med drugim odločil, da bo ulico pred postajo, ki se je do tedaj imenovala via Stazione preimenoval v via Francesco Ferdinando. Občinski *podestà* je poročal, da kljub temu, da je dogodek precej vznemiril prebivalstvo, ni prišlo do nikakršnih nemirov in prebivalstvo je izkazalo »resnični patriotizem« in »dinastično ljubezen« (AST-L/AP, 381, Kondolenzien, 1226/14, 8. 7. 1914).

Začetni osuplosti je sledila pozornost, ki so jo Tržaçani namenili prihodu trupel Franca Ferdinanda in njegove soproge skozi mesto. 30. junija je posebni vlak iz Sarajeva pripeljal trupli do Metkovića ob dalmatinski obali. Tam sta bili vkrcani na ladjo Viribus Unitis, ki je priplula ob obali vse do Trsta. Med plovbo so ladjo spremljale številne druge ladje avstrijske mornarice, kot npr. Tagethoff, Zrinyi, Radetzky in celo tista, ki je nosila ime umrlega nadvojvoda, Franc Ferdinand, a tudi mnoga plovila lokalnih ribičev. Flotilja, ki ji je poveljeval admiral Haus na ladji Lacrona, je v tržaški zaliv priplula v poznih popoldanskih urah 1. julija 1914.⁹ Ladje je sprejelo zvonjenje tržaških zvonov. Naslednjega dne se je že pred 8. uro zjutraj zasedrila pred pomolom San Carlo (kasnejši Audace), kjer je bilo vse pripravljeno za sprejem. Prisotni so bili najvišji predstavniki lokalnih mestnih in deželnih oblasti, nadškof monsignor Andrej Karlin, *podestà* Alfonso Valerio in člani občinskega sveta, občinski uradi, predstavniki vseh tržaških verskih skupnosti, »patriotična« združenja, predstavniki trgovinske in industrijske zbornice, predstavniki avstrijskega Lloydja, Južne železnice in drugih pomembnih tržaških podjetij ter mestne šole (AST-L/AP, 381, Kondukt, 1409/3, 30. 6. 1914). Časna straža, ki je že od zore čakala na nabrežju pred palačo Carciotti, je v paradni uniformi prevzela trupli in v slavnostnem sprevodu, ki je šel po Velikem trgu (danes Piazza Unità d'Italia), mimo Borznega trga po Korzu navzgor, nato levo po ulici Svetega Antona ter po ulici Caserma do istoimenskega trga (danes trg Oberdan) in še po ulici Ghega do železniške postaje Južne železnice (današnje glavne postaje).¹⁰ Šole so bile tisti dan zaprte in učenci so spremljali sprevod po mestu. Fotografije in časopisni članki prikazujejo tržaško mestno središče, odeto v črne žalne trakove, ki so viseli na hišnih oknih, in o mestnem prebivalstvu, ki je sprevod spremljalo na cestah, z oken in balkonov. Ministrski predsednik grof Karl von Stürgkh je lahko notranjemu ministrstvu poročal, da »v vsem mestu ni bilo videti hiše, ki ne bi bila ovešena z žalnimi zastavami ali drugim žalnim nakitom« (AST-L/AP, 381, Kondukt, 1409/3, 30. 6. 1914).

9 L'Osservatore triestino, 2. 7. 1914: La morte di S. A. I. e R. l'arciduca Francesco Ferdinando e della consorte S. A. La duchessa di Hohenberg. I funerali di Trieste, 1.

10 Trasa je tista, ki jo je leta 1868 prehodil žalni sprevod Maksimilijana Habsburškega, ki je bil leto prej ubit v Mehiki. Il Piccolo, 2. 7. 1964: Diciannove colpi di cannone ritmarono i funerali dell'arciduca.

Sl. 2: Sprevod na tržaškem glavnem trgu (danes Piazza Unità d'Italia) (AFCMDH, 000462).

Fig. 2: The procession on the main square in Trieste (today Piazza Unità d'Italia) (AFCMDH, 000462).

Sprevod je trajal od 8.00 do 9.30 in je potekal brez posebnosti. Škof Karlin je pred odhodom blagoslovil krsti in konvoj je zapustil tržaško železniško postajo ob 9.50 ter prek Nabrežine, Sežane in Divače, kjer so bili zbrani predstavniki cerkvenih in civilnih oblasti, nadaljeval pot proti Ljubljani, Zidanemu mostu in Dunaju. Po pogrebnih slovesnostih na Dunaju sta bili krsti pripeljani v Arstetten, kjer je sledil zadnji blagoslov, preden je bil par pokopan v družinski grobnici.

Ob pogrebu so v Trstu v katedrali svetega Justa v soboto, 4. junija, z začetkom ob 8. uri, priredili slovesni mašni obred. Prisoten je bil ves »tržaški habsburški svet«, od mestnih in deželnih oblasti, bodisi civilnih bodisi vojaških, predstavniki borze, pošte, Južne železnice, trgovinske in industrijske zbornice, do predstavnikov društev kot npr. združenje veteranov, Lega patriotica della gioventù triestina, Unione Operaia, časopisa Osservatore Triestino in Triester Zeitung, ki so bili percepirani kot nosilci habsburškosti v mestu. Za izraženo solidarnost se jim je cesar kot »dobri oče« zahvalil v štirijezicnem letaku, ki je bil po pogrebnih slovesnostih razobešen po mestu.

Na tak način je uradni Trst pozdravil svojega nadvojvodo in njegovo soprogo. V naslednjih tednih se je pozornost za sarajevski atentat postopoma umirila. Tržaški italijanski nacionalistični publicist in takrat glavni urednik dnevnika *Il Piccolo* Silvio Benco piše, da

Sl. 3: Sprevod po tržaškem Korzu (FCMSAT, 010603).

Fig. 3: The procession on the Corso in Trieste (FCMSAT, 010603).

je bilo v tistih poletnih dneh tržaško prebivalstvo bolj usmerjeno v lokalno dogajanje in vsi so verjeli, da se bo t. i. julijska kriza ugodno rešila, kot so se mnoge pred njo (Benco, 1919, 17–21). Niso namreč verjeli, da bo napetost med Avstro-Ogrsko in Srbijo privedla do vojne svetovnih razsežnosti. Zato je vojna napoved nemalo presenetila Tržačane. Mesto so od konca julija preplavili rekruti (Torkar, 2009, 388) in iz dnevniških zapisov izhaja zmeda prebivalstva ter zaskrbljenost zaradi množičnega odhajanja moške populacije iz mesta in okolice (Astori, 1922; Timeus, 1934).

SARAJEVSKI ATENTAT, VLOGA MONARHIJE IN DRŽAVLJANSKA LOJALNOST

Vsesplošno žalovanje in izrazi sočutja s cesarjem pa so bili le en del slike. Pisatelj Stefan Zweig razlaga, da »vest o njegovem umoru ni vzbudila nobenega sočutja. Niti dve uri pozneje nisi opazil znamenja resničnega žalovanja. Ljudje so kramljali in se smejali, po lokalih je igrala glasba pozno v noč« (Zweig, 2008, 230). V Trstu so si posamezni »nacionalni« časopisi medsebojno očitali premalo občutljivosti in nezadostne pietete. Ko je Triester Zeitung poročal, da je prišlo do aretacij zaradi neprimerne vedenja in izjav ob tržaškem pogrebem sprevodu, je zaradi tega obtoževal tržaške Slovence. Na tako pisanje je odgovorila Edinost, ki je odvrnila, sklicujoč se na nek dunajski časopis, da so med blagoslavljanjem trupel v Arstetenu, »v kolodvorski restavraciji poleg pili pivo, se razgovarjali in – jedli klobase!« V ironičnem tonu je časopis spraševal Triester Zeitung: »meni-li, da so to bili tudi Slovenci, ki so v restavraciji na kolodvoru v Arstetenu med tako žalostno-svečanim in pretresljivim činom in v neposredni bližini – pivo pili in klobase jedli?! Ali pa meni morda celo, da so oni restavracijski gostje ravno s použivanjem piva in klobas naj dostojneje manifestirali svoj čut – pijetete?!«¹¹. Slovenski liberalni list je skratka (kot ponavadi) stopil v bran tržaških Slovencev in kazal na druge oblike neupoštevanja primerne obnašanja. A napačno bi bilo spregledati pisanje tržaškega nemškega časopisa. Kljub temu, da je bilo med primeri, ki jih je obravnavala policija zaradi neprimerne izražanja, veliko slovensko govorečih posameznikov, takih primerov ni mogoče zamejiti v (pre) ozke nacionalne okvire in nacionalno stigmatizirati. Pomembno jih je obravnavati v svoji celovitosti, saj je na podlagi velikega števila ovadb, ki so jih policijske oblasti obravnavale v dneh po sarajevskem atentatu videti, da so bile oblike, ki jih je mogoče definirati kot »sovražni govor« in averzije do imperija in dinastije, precej pogoste.

Dobrega vojaka Švejka, ki se je v začetku znanega Haškovega romana, z gospodinjo gospo Müllerjevo zapletel v pogovor o sarajevskem atentatu bi trditev, da »te Bosne in Hercegovine bi jim ne bi smeli vzeti« v neprimernem kraju ob neprimernem času lahko drago stala (Hašek, 2000, 12). Tako se je namreč zgodilo delavcu Juliusu Taučerju¹², ki ga je miličnik v civilu prijavil, ker je dan po sarajevskem atentatu, 29. 6. zvečer, vstopil v gostilno »Andemo de Giulia«, v tržaški četrti Svetega Alojzija, in v vinjenem stanju kričal, da so »ubili šefa biričev« (AST-DP/APR, 374, 1712 PI, 6. 7. 1914). Zaradi tega je bil kaznovan z osemdnevnim zaporom in plačilom denarne kazni (AST-TP/AP, 4704,

11 Edinost, 7. 7. 1914: Pomanjkanje čuta pijetete, 2.

12 Imena se v članku pojavljajo tako, kot so navedena v arhivskih virih.

2463, 12. 7. 1914). Prav med žalnimi slovesnostmi, ki so spremljale prestolonaslednika in njegovo ženo, je na primer pek Vincenc Rožaj, rojen v Tomaju na Krasu, a stanujoč v tržaškem predelu Kjadin, pred kavarno Universo izjavil, če bi »Srb, kateri je ubil prestolonaslednika vedel, da mu delajo tako parado, [...] da bi še enega ubil« (AST-DP/APR, 374, 1707 PI, 2. 7. 1914). Zaradi tega je bil aretiran, kar se je v naslednjih tednih zgodilo še mnogim posameznikom, kot na primer Anteju Matiću, mornarju, ki je bil obsojen na dva meseca zapora, ker je dan po atentatu sredi mesta zavpil »Imali su pravo, da so ga ubili« (AST-DP/APR, 374, 1704 PI, 29. 6. 1914). Marcello Polli, strojnik, stanujoč na Rocolu, je dan po sarajevskem atentatu, v bifeju Rebeschini na ulici Grumula na tržaškem nabrežju s preklinjanjem in zmerjanjem odgovoril na novico o prestolonaslednikovi smrti in bil zaradi tega aretiran (AST-DP/APR, 374, 1754 PI, 19. 7. 1914). Tudi Jakob Poglaj, rojen v Ljubljani, a stanujoč v Škednju v tržaški delavski četrti, kjer je delal kot dninar, si je zaradi izjave, da »en osel je Franz Jožef in za 2 bi bil pokojni Ferdinand« prislužil osemnajst mesecev zapora. Zagovarjal se je, da je bil močno pijan, a to, da so oblasti ugotovile, da je bil »fanatični pripadnik socialdemokratske stranke« in, da so mu pri preiskavi na domu našli tudi precej slovenskih časopisov in pisem, ki »bi lahko bila v povezavi s kazensko zadevo« mu prav gotovo ni pomagalo pri zagovarjanju svoje nedolžnosti (AST-DP/APR, 374, 1746 PI, 14. 7. 1914).

Alkohol in pijanost sta bila stalna spremljevalka tovrstnih primerov. Mnogi so namreč pod vplivom alkohola izražali nasprotovanje habsburški hiši, cesarju ali monarhiji in nezadnje vojni. Nemalokrat so vzklikali podporna gesla Srbiji in Rusiji. Taki primeri niso bili redki niti med vojaki, ki so bili nastanjeni v tržaških kasarnah. Prav na dan, ko so se mesec po atentatu po Trstu ter tudi drugod po monarhiji pojavili plakati o splošni mobilizaciji, je Anton Coslovich, vojak 97. pešpolka, s sedežem v Trstu, v eni od tržaških gostiln v popolni pijanosti naslovil druge vojake z besedami »Živijo Srbija« in z vzkliki proti Avstriji (AST-DP/APR, 374, 1786 PI, 30. 7. 1914). Na pijanost pa se ni mogel sklicevati Johann Gustinčič, kljub temu, da je bil splošno znan kot »pijanec in alkoholik«; Aloisia Kumar, ki ga je stražniku Antonu Sosiču prijavila zaradi izjave o ubiti nadvojvodinji, da je »ena kurba«, je trdila, da je bil »samo malo ali skoraj nič v rožicah« (AST-DP/APR, 374, 1751 PI, 16. 7. 1914). Ti verbalni delikti so bili brez izjeme kaznovani kljub temu, da so prej izviral iz trenutne nejevolje in stiske, ki jo je prineslo stopnjevanje napetosti in kasnejša vojna napoved, kot pa iz političnega prepričanja posameznikov (Moll, 2003, 274; Čuček, Moll, 2006, 8).

Zlasti po tržaških oštarijah je prišlo do primerov, ko so se posamezniki izrazili o prestolonasledniku vse prej kot v žalujočem tonu. V škedenjski gostilni »Al Dalmata« (Pri Dalmatincu) je Heinrich Cibulka, elektrotehnik v puljskem pristanišču, prepeval italijanske pesmi v družbi drugih strank, med katerimi je bil domačin Karel Babuder, ki je po eni izmed pesmi zakričal »Evviva la Serbia« (Živela Srbija), za kar ga je Cibulka prijavil oblastem (AST-DP/APR, 374, 1775 PI, 27. 7. 1914). Tudi Pavel Kosmač, doma iz Cerknega, ki pa je delal v Trstu, je na trgu Goldoni zavpil »Evviva la Serbia, abbasso l'Austria« (Živela Srbija, dol z Avstrijo) in bil zaradi tega zaprt (AST-DP/APR, 374, 1809 PI, 30. 7. 1914). Policijske oblasti so obravnavale veliko podobnih primerov, predvsem takih, ko so posamezniki vzklikali gesla v podporo Srbiji, ali taka, v katerih so se po-

smehovali iz vojaških sposobnosti habsburške monarhije in se pozitivno izrazili o srbski vojski, ki naj bi, ponavadi s pomočjo Rusije, premagala Avstrijo.

Alkohol je bil spremljevalec tudi mnogih preteпов, ki so se pojavili po mestu predvsem ob splošni mobilizaciji in odhodu rekrutov na fronto. 29. julija popoldne, dan po avstrijski vojni napovedi Srbiji, naj bi 19-letni Giuseppe Mocchiutti, 24-letni Francesco Tominc in 21-letni Giovanni Bigot (vsi so bili mesarji po poklicu), v spremstvu drugih znancev korakali po Stari mitnici in vzklikali vojni; proti njim naj bi 42-letni Giuseppe Jugovaz, 26-letni Giovanni Boschini (dninarja po poklicu) in 28-letni zidar Antonio Sachtila, ki je bil vpoklican v vojsko prejšnji dan, zakričali »Viva la Serbia«, kar je dalo povod nasilnemu obračunavanju sredi mesta (AST-DP/APR, 374, 1943 PI, 29. 7. 1914). Primer kaže na nelinearnost reakcij in izbir, ki jih je vojna napoved povzročila na lokalnem nivoju. Vojna evforija in vzkliki v prid habsburške vojske so se prepletali z zadržanostjo in nenaklonjenostjo vojni (Rossi, 1998, 17; Toderó, 2006, 36). »Bili smo vsi s cveticami in zelenjem okinčani: zunanje veselje, skrivna žalost« je v svojih spominih zabeležil Karel Jurca, ki je z drugimi naborniki odšel iz Trsta konec septembra 1914 (Jurca, 2008, 26).

Ob vojni napovedi Avstro-Ogrske Srbiji, ki je v nekaj dneh priklicalo v spopad večino evropskih držav, so bili katerikoli neprimerni komentarji hudo kaznovani. Tržaški kuhar Thomas Ružič, ki je bil zaposlen na ladji Zara, je 26. julija, verjetno nič slabega sluteč komentiral, da »tokrat jih bo Avstrija dobila od Rusije« (AST-DP/APR, 374, 1792 PI, 30. 7. 1914). Zaradi tega je bil na sodišču v Šibeniku obsojen na tri mesece ječe. Neprimerne so bile tudi izjave, ki bi vzbujale malodušje med prebivalstvom in povečale zaskrbljenost in negotovost, ki se je širila od splošnega vpoklica v vojsko in začetka bojev na južni fronti. Zato je policijski agent Angelo Pinotti prijavil železniškega asistenta Wladimirja von Kapuša, ki naj bi 3. avgusta 1914 razširil glas, da je »pod goro Lovčen padlo 20 in več tisoč avstrijskih vojakov« A vodstvo železnice je zagotavljalo, da je von Kapuš v političnem smislu slovensko-klerikalno orientiran, lojalen in »dobri stari Avstrijec« tako da proti njemu ni prišlo do nadaljnjih ukrepov (AST-DP/APR, 374, 1785 PI, 4. 8. 1914). Prav to vodstvo c. k. železnic v Trstu pa je od julija 1914 dalje odstranilo ali premestilo precejšnje število svojih uslužbencev zaradi politične nezanesljivosti (Pleterski, 1982, 172–173).

Stanje napetosti se je v tednih po atentatu stopnjevalo, in izjavam, ki so omalovaževalno obravnavale Franca Ferdinanda in njegovo soprogo, so sledile izjave o splošnem neodobranju Avstrije, o hrabrosti srbske vojske in pomoči, ki jo bo carska Rusija namenila Srbiji (ponavadi povezano s trditvami, da bo to usodno za Avstrijo). Mnogi so bili zaradi takih izjav spoznani za krive in poslani v zapor. A nemalo ovadb gre beležiti tudi med zaporniki in niti kramljanje v bordelu ni bilo brez nevarnosti. Tako se je zgodilo Franzu Bressanu, rojenem v Ločniku, na Goriškem, a stanujočim v Trstu, da se je v javni hiši v ulici Solitario zapletel v pogovor s tremi vojaki 4. pešpolka avstrijske vojske, ki je bil nastanjen v Trstu. V »slovensko-hrvaškem narečju« naj bi Homerja Bečinoviča, Avdola Sahiča in Muja Paja spraševal o vojaških municijah, vojaških premikih njihovega polka in drugih podatkih. Hkrati pa naj bi se žaljivo izrazil o cesarju. Zaradi tega so ga vojaki prijavili oblastem, obtožbe pa je Bressan odločno zanikal in trdil, da so vojaki popolnoma nepravilno razumeli njegove trditve in vprašanja (AST-DP/APR, 374, 1873 PI, 3. 8. 1914).

Navedeni primeri govorijo o strogosti avstrijskih oblasti, ki je bila posledica tako imenovanega vojnega absolutizma, sistema, ki je bil pripravljen že v prejšnjih letih in ki je bil sestavljen iz izjemnih zakonov, ki so omejevali politično svobodo, državljanske pravice in povečali vlogo vojske v javnem življenju (Pleterski, 1980, 6; Svoljšak, 2005, 109–111). Obenem je bil učinek vojnega absolutizma, piše Pleterski, »tem hujši zato, ker so se v njem samovoljno uveljavljala tudi nenapisana pravila, ki so uničevala veljavnost običajnih moralnih pravil. Drastičen primer je dejstvo, da so vojaške oblasti brez vsakršnega omahovanja postopale tudi na temelju anonimnih ovadb« (Pleterski, 1980, 7). Ovajanje in prijavljanje zgoraj navedenih primerov je bila razširjena praksa, ki so jo avstrijske oblasti podpirale od samega začetka vojne. Tako je večina obtožb in posledičnih priporov izvirala iz prijav, ki so jih navadni ljudje prijavili policiji. Med žrtvami ovadb sta se znašla tudi brata Joyce, Stanislaus in njegov slavnejši brat James. V pismu oblastem, ki ga je podpisal »Tržačan, ki ljubi domovino«, naj bi bila brata Joyce angleška vohuna, a policijski agenti, ki so preverili zanesljivost informacije, niso proti njima ugotovili nobenih nepravilnosti.

Aretacije iz političnih razlogov so doletele tudi mnoge levičarje, člane tržaške socialdemokratske stranke, antimilitariste, republikance in domnevne ali resnične pripadnike anarhističnega gibanja, kar pa je bilo stalnica že pred sarajevskim atentatom. Kljub temu, da je kmalu po atentatu prišlo na dan, da so bili napadalci člani tajne organizacije Črna roka in niso imeli nič skupnega z anarhističnem gibanjem, so bili anarhisti zaradi subverzivne dejavnosti in atentatov iz prejšnjih let pod hudim pritiskom oblasti. Anarhistično gibanje je bilo v Trstu, a tudi drugih krajih severnega Jadrana, kot na primer med delavci puljske ladjedelnice, precej razširjeno (Maserati, 1977; VENZA, 1984). Imelo je tudi precej povezav z italijanskim anarhističnim gibanjem, predvsem tistim na drugi obali Jadrana, v Romagni in v Anconi. Dejstvo, da so prav sredi julija avstrijske oblasti v tržaški kavarni Verdi prijeli 16 anarhistov, od katerih so bili štirje italijanski državljani iz Ancone in Forlija govori o pomembnih trans-jadranskih povezavah in Jadranskega morja kot povezovalnega člena, vodnika za politično-ideološke transferje med bregovoma.

Druge ovadbe proti domnevnim anarhistom pa so se pokazale za popolnoma neutemeljene in izraz anarhist je bil večkrat splošna in površna oznaka za nedefinirano nevarnost. Tak je bil primer anonimne ovadbe proti Alessandru Barniju, uradniku tržaške Lloydove ladjedelnice, ki naj bi v mestni gostilni izjavil, da bi bilo potrebno atentatorjema nadvojvode Ferdinanda »postaviti spomenik«, ker je »naenkrat ubil kar dve kronani glavi«. Barni je bil v prijavi označen za anarhista, polnega dolgov in zmožnega česar koli, samo da bi prišel do denarja. Policija je obtožbe preverila in ugotovila, da Barni ni bil politično sumljiv, ni bil član kake politične organizacije in tudi ne vpisan v register anarhistov, tako da zoper njega niso uvedli drugih postopkov (AST-DP/APR, 374, 1711 PI, 5. 7. 1914).

Nemalokrat pa je bila nacionalnost, prej kot politično prepričanje, podlaga za sum. Že sama srbska narodnost je marsikomu dajala povod za vznemirjenost. Tržačan Francesco Zitnik se je javil oblastem in zaskrbljeno vprašal, kako naj ravna z 21-letnim srbskim državljanom Budimirjem Veljovićem, ki ga je malo prej zaposlil. Kljub temu, da ni bilo nobenega razloga za kakršenkoli postopek, je policaj Cesenj »osumljenca« samovoljno aretiral, ker je bil »politično ali vojaško eventualno sumljiv«. Pri hišni preiskavi so na-

šli šop dokumentov, ki pa jih ni bilo mogoče takoj uporabiti, saj so bili v cirilici, ki je policijski funkcionarji niso obvladali. A že to dejstvo je pri marsikomu vzbudilo sum in predstavljalo legitimno podlago za aretacijo (AST-DP/APR, 374, 1806 PI, 27. 7. 1914).

Panično vzdušje in občutek ogroženosti, ki je zajelo prebivalstvo od konca julija dalje, je torej povzročilo neracionalne posege v najosnovnejše pravice posameznika. Socialni izvor je prav gotovo pri zgornjem primeru igral svojo vlogo, a bi bilo napačno misliti, da so bile policijske oblasti do drugih bolj popustljive. Odvetnik Lukas Verona, Črnogorec po rodu, ki je od leta 1904 stanoval v Trstu, je bil pod nadzorom policije, ker je veljal za »gorečega podpornika Srbov«, saj je v času balkanskih vojn finančno podpiral srbsko nacionalno gibanje (AST-DP/APR, 374, 1834 PI, 5. 8. 1914). Vprašanje, je ali so bili tudi drugi pripadniki številčne in gospodarsko zelo pomembne srbsko-pravoslavne skupnosti v Trstu pod pritiskom oblasti ali kakorkoli cilj protisrbskega vzdušja. Nekateri avtorji omenjajo spopad med »italijanskimi in srbskimi nacionalisti« (Fabi, 1996, 18) in napad na srbski konzulat (Benco, 1919, 33-34)¹³, a ni informacij o tem, da bi bila morebiti mogoča cerkev svetega Spiridiona, verski simbol pravoslavne skupnosti v Trstu, predmet vandalizma, kar se je pogosto dogajalo v drugih krajih monarhije. »Srbofilstvo«, v smislu podpore Srbiji, a tudi v smislu podpore političnim prizadevanjem južnih Slovanov, pa je bila podlaga za mnoge obtožbe. Tako je bil Pavel Može, rojen v Štorjah pri Sežani, kot mizar zaposlen v Trstu pri firmi Gasparini, predmet ovadbe s strani Antonia Morettija, policijskega uradnika, ki je oblastem poročal, da je Može »fanatičen pristaš srbske ideje« in da se je skušal pred leti vključiti v srbsko vojsko kot vohun. Policija je ugotovila, da je bil Može sicer član tržaške Narodno delavske organizacije, ki jo je slovensko liberalno društvo Edinost ustanovilo zato, da bi medse privabilo čim več slovenskih delavcev, a da ni bil politično sumljiv in ni izvajal morebitne propagandne dejavnosti v korist Srbije (AST-DP/APR, 374, 1923 PI, 11. 8. 1914).

Avstrijske oblasti so v skladu z vojnim absolutizmom samovoljno diktirale družbeni tempo. V marsikaterem pripadniku južno-slovenskih narodov ali podporniku jugoslovanske ideje, so videle potencialnega sovražnika. A bi bilo napačno misliti, da je bila psihoza omejena na policijske oblasti. Po pozivu oblasti naj državljani denuncirajo vse sumljive posameznike in oblike veleizdaje nasploh, so kot drugod po monarhiji številčne ovadbe prostovoljno prispele na policijo in zahtevale ukrepe proti temu ali onemu posamezniku. Čeprav bi s tem v zvezi bile potrebne dodatne primerjalne študije, je mogoče pritrditi trditvi, da »čeprav je vojni absolutizem na papirju enako veljal za vse državljane, je v vsakdanji praksi na Koroškem, Štajerskem in Primorskem predvsem prizadel Slovence« (Matić, 2004, 22). 21-letna Frančiška Hreščak, rojena v Senadolah, nedaleč od Postojne, je kot služkinja delala pri vdovi, gospe Karloti Mayerweg, ki je v Trstu stanovala s sinom Rudolfom in hčerko Karloto na ulici svetega Frančiška 34/II. Tam je bila v službi od novembra 1913 vse do konca julija naslednjega leta. 29. julija 1914, t. j. dan po avstrijski vojni napovedi Srbiji, je bila zaradi neprimerne pogovora, ki naj bi ga imela s hčerko gospe Mayerweg in v katerem naj bi se laskavo izrazila o Srbih, odpuščena. »Izključujem popolnoma trditev, da bla jaz kaj o Srbih rekla, kojih sploh ne poznam in se za politiko

13 Il Piccolo, 26. 7. 1914: Dimostrazioni, 2.

nikdar ne zanimam«, je trdila Hreščakova policiji, ki jo je poklicala na zagovor, a zaman (AST-DP/APR, 374, 1872 PI, 5. 8. 1914).

Tudi Giuseppina Petelin, blagajničarka na tržaški postaji Južne železnice je bila moralno politično neoporečna in proti njej ni bil sprožen noben kazenski postopek, kljub temu, da je v anonimnem pismu pisalo, da je v pogovoru o ubitem prestolonasledniku Francu Ferdinandu izrekla besedi »Zivio Serbien« (tako v originalu). Policijska preiskava ni pokazala nobenih razlogov za prijavo, a je hkrati ugotavljala, da je bila Petelinova, »slovanskih radikalnih čustev in se torej zmožna izreči tako kot je omenjeno v priloženem anonimnem pismu« (AST-DP/APR, 374, 1784 PI, 15. 7. 1914).

Tudi Josip Ajdišek, uradnik pri Tržaški posojilnici in hranilnici, se je moral pred policijskimi oblastmi zagovarjati, da ni bil politično nikoli aktiven in da se ni peljal z ljubljanskim županom Ivanom Hribarjem v avtu, kot ga je obtoževala anonimna ovadba, kateri je, kot v večini obravnavanih primerov, sledila hišna preiskava (AST-DP/APR, 374, 1878 PI, 3. 8. 1914). Pokazalo se je, da sum o Ajdišku ni bil utemeljen, tako da niso sledili nikakršni postopki, a njegov in prejšnji primeri govorijo o ozračju napetosti in sumničavosti, ki je vladalo v mestu in ki je bilo usmerjeno predvsem proti Slovincem (»Slovanom«) (Fabi, 1996, 18). Tako kot po drugih pokrajinah, v katerih so prebivali Slovenci, so izjave za Srbijo, ki so nemalokrat izvirale iz časa balkanskih vojn v bieniju 1912/1913, zbujele dvome o lojalnosti tržaških Slovencev do monarhije in predstavljale podlago za širjenje mentalnih predstav o prisotnosti slovanske »pete kolone« (prim. Čuček, Moll, 2006, 7).

SARAJEVSKI ATENTAT, NJEGOVE POSLEDICE IN NACIONALNA PRIPADNOST NA LOKALNEM NIVOJU

Sarajevski atentat je po mnogih krajih monarhije povzročil množične izgrede, ki so bili namenjeni proti srbskemu prebivalstvu. Napadi so se vrstili ne samo v Sarajevu, a tudi drugod po Bosni in Hercegovini, na primer v Kninu, Tuzli, Livnu in drugih manjših krajih (Zavidovići, Opličići), a tudi v drugih mestih monarhije, že zlasti na Dunaju in v Zagrebu ter drugod na Hrvaškem (v Splitu, Đakovem itd.). Izjema ni bil niti Trst.

Na dan tržaškega pogrebnega spreveda Franca Ferdinanda in soproge je Edinost izšla s krepko označenim tekstom, v katerem je opozorila bralce in tržaške Slovence na sploh, da »se je tekom včerajšnjega dneva z vso resnostjo raznašala po mestu vest, da mislijo znani laški poulični pobalini po končanih pogrebnih svečanostih uprizoriti protislovensko demonstracijo, to se pravi, izgrede z napadi na naše ljudi in našo last. Varnostna oblast je opozorjena na to. Pozivljemo naše ljudstvo, naj se vzdržuje prav vsega, kar bi moglo dati tudi najmanjši povod za kake neljube dogodke, pač pa naj varuje edino le sebe in svojo last!«¹⁴

In res, je novica o atentatu na prestolonaslednika povzročila med-etnične napetosti, ki so v Trstu najbolj prizadele Slovence. Italijanski nacionalist in kasnejši fašistični diplomat Attilio Tamaro je v svoji knjigi o zgodovini Trsta celo napisal, da so bile žalne slovesnosti v Trstu veliko bolj masovne od pričakovanega prav zaradi »sovrastva proti Slovanom« (Tamaro, 1924, 571). Kljub temu, da v Trstu ni prišlo do masovnih

14 Edinost, 2. 7. 1914, 3.

primerov nasilja na slovenske ustanove, kot se je zgodilo na primer v Sarajevu ali Zagrebu proti tamkajšnjim Srbom in kot se je v Trstu večkrat zgodilo ob prilikah volitev ali drugih trenutkih družbene angažiranosti in napetosti, je v naslednjih dneh in tednih prišlo do mnogih oblik nacionalnih spopadov. Edinost je protestirala proti napadam, ki naj bi bili še posebej pogosti pri svetem Ivanu, in vse pogostejšim vzklikom »Abbasso i ščavi«.¹⁵ »Če bi vsklikali le proti Srbiji, bi bilo razumljivo; ali nezaslišano je, če vsklikajo ob enem tudi proti lastnim slovanskim narodom monarhije, proti večini prebivalstva, v hipu, ko dajajo domovini na razpolago kri in imetje!«¹⁶ je zgroženo ugotavljal tržaški dnevnik. Mnogi italijanski nacionalistični pisци izpostavljajo olajšanje, ko so lahko tržaški iredentisti nekaznovano vsklikali »Evviva l'Italia« (ki je takrat še bila članica Trojne zveze in torej avstrijska zaveznica) in »Abbasso i s'ciavi« (Benco, 1919, 40), ki je povezovalo njihovo etnično sovraštvo do lokalnih Slovencev z avstrijsko vojno politiko proti Srbiji. Alessandro Minutillo, italijanski nacionalistični publicist, je trdil, da so zaradi prezira do Slovanov, »Tržačani« (Tržačane je namreč pojmoval kot absolutno in izključno italijanske) z zadovoljstvom sprejeli vojno napoved Srbiji. »Tako je vojna proti Srbiji pomenila vojno proti Slovanom in je bila tu (v Trstu, op. a.) skoraj popularna« (Minutillo, 1915, 7).

Atentat v Sarajevu in napeto ozračje, ki mu je sledilo, še posebej zaradi mobilizacije konec julija in kasnejšega začetka vojne, je imelo za posledico, da so se prejšnji, latentni simptomi nestrpnosti pokazali v izostreni podobi. Še bolj poudarjeno kot v prejšnjih letih so privrela na dan tržaška kompleksna in kontradiktorna nacionalna nasprotja, ki niso bila namenjena le proti političnim predstavnikom, temveč so prizadela mestno tkivo v celoti. V dneh po vojni napovedi so se po mestu širile govorice o preiskavah, ki naj bi jih policija izvedla v tržaškem Narodnem domu in o domnevni nedosegljivosti poslanca Rybāra, kar je celo *Il Piccolo* demantiral. A podobne govorice, ki so se širile po mestu, so dodatno pripomogle k prikazovanju lokalnih Slovencev kot sumljivih ali kakorkoli vpletenih v vzroke za izbruh spopada.¹⁷ Primer Anne Pegan in Ide Spettich lepo ponazarja razmere, ki so vladale v mestu in ki so se zaostriale ob primerih politične napetosti, kot je bilo obdobje po sarajevskem atentatu in še zlasti po začetku vojne mesec kasneje. Anna (tudi Ana) Pegan, rojena leta 1885 v Vipavi, stanujoča v ulici Media (današnja ulica Matteotti) v Trstu, mati treh otrok in v tistem obdobju v petem mesecu nosečnosti, naj bi 31. julija 1914 prodajalki časopisa *Il Piccolo* Lucii Stopar, ki je imela trafiko na Stari Mitnici (via Barriera Vecchia) zabrusila »Kaj neki jočete za Avstrijo, jokajte za Srbijo. Živela Srbija« (AST-DP/APR, 374, 1826 PI, 31. 7. 1914). Zaradi te izjave naj bi Peganovo gospa Ida Spettich (tudi Spetich) napadla. Peganova se je pred policijo, ki jo je zaslišala zaradi njene izjave, takole branila: »Priznavam, da sem kupovala vsaki dan meso v mesnici Spetich, [...], pač pa moram zanikati, da sem se spuščala v politične govore v tem smislu, kakor Ida Spetich trdi.« Vzrok za napad nanjo Peganova vidi drugje: »Ida Spetich me je

15 Kljub raznovrstni in raznoliki uporabi besede, je »s'ciavi« (tudi »sciavi«) tržaška narečna psovka, s katero se omalovaževalno definira lokalne Slovence in Slovane. Prim. Gaeta, 1938, 47, op. 2.

16 Edinost, 2. 8. 1914, Poniževalci avstrijskega imena, 2.

17 *Il Piccolo*, 30. 7. 1914: In tempi di mobilitazione, 2.

zadnjih pet dni vsakokrat, kadar sem prišla kupovati meso v njeno trgovino, začela dražiti z različnimi opazkami glede Slovencev (»sciavi«). Peganovi naj bi pred dnevi zabrusila, da so »sciavi« krivi za vojno, ker so ubili »našega« prestolonaslednika. Pričevanje Peganove skratka razkriva stanje duha, prisotno med prebivalstvom, med katerim se pojavlja nacionalna stigmatizacija tržaških Slovencev kot krivcev ali sokrivcev sarajevskih atentatorjev in posledično povzročiteljev vojne. V besedah Speticeheve so v besedi *sciavi* všteti tako srbski mladeniči, ki so ubili Franca Ferdinanda kot tržaški Slovenci, skratka vsi, ki se na kak način izpostavljajo s svojo »jugoslovansko nacionalnostjo« (v smislu posameznih nacionalnih aspiracij, seveda ne konkretne politične ideje kasnejše Jugoslavije). Peganova pa Speticevi ni ostala dolžna in ji odvrnila, da bi se morali potemtakem boriti proti Italiji, »ko je Italijan ubil našo ubogo cesarico« (misleč na atentat Luciana Luchenija na avstrijsko cesarico Elizabeto leta 1898, op. a.). Skratka, Peganova je Speticevi odgovorila z drugim primerom, ko je italijanski anarhist Lucheni do smrti zabodel cesarjevo ženo Elizabeto, ki so ji, med drugim, leta 1912, v Trstu postavili spomenik. Prek njenega prerekanja je razumeti kako so se svetovno pomembni dogodki prenesli na vse družbene nivoje lokalnega družbenega mikrokozmosa in nanje neposredno vplivali. Pomembno pa je izpostaviti kako sta se obe zatekli k svoji državljanski lojalnosti, Peganova s sklicevanjem na uboj »našeg« cesarice Elizabete, Speticeva pa z uporabo atentata na »našega« prestolonaslednika.

Sebi v bran je Peganova zavračala obtožbe in trdila, da je »Spetich provocirala« in s svojim kričanjem ustvarila napeto situacijo, v kateri se je Peganova znašla kot žrtev fizičnega napada. A agresija naj ne bi bil osamljen dogodek. Peganova nadaljuje razlago in nasilje postavlja v širši časovni kontekst: »Sploh nimam zadnje dni miru pred italijanskim občinstvom, ki me pozna ker sem Slovenka in pri vsaki priliki me izzivajo. Moji gostje v gostilni lahko izpovedò, kakšno je moje prepričanje in da nisem nikdar izražala se v prid Srbije«. Zato Peganova vidi razlog za napad nanjo v neprijaznem ozračju, ki se je ustvarilo v Trstu proti Slovincem: »Ta današnji slučaj je le čin narodne mržnje, ki raste dan na dan proti slovenskemu občinstvu v moji okolici, tako da nisem bila več varna pred dejanskimi in besednimi napadi. Nisem vedela več kaj početi vsled te gonje, ko sem videla, da sem sovražena le zato ker sem Slovenka«. Na koncu svojega pričevanja je Peganova še pojasnila svoje srečanje s Stoparjevo, prodajalko časopisa *Il Piccolo*: »Omenjam še, da me je danes, ko sem prišla iz mesnice udarila kot prva po nosu, tako da mi je tekla kri neka ženska, ki prodaja *Piccolo* na Piazza Barriera« (AST-DP/APR, 374, 5666/1, 31. 7. 1914). Ne glede na izjave Peganove, iz katerih izhaja, da je bila Stoparjeva tista, ki jo je napadla (z drugimi »babami«), ne pa Speticeva, se pokaže kako je Peganova občutila in doživljala ozračje, ki je vladalo v mestu v dneh po vojni napovedi in splošni mobilizaciji moškega prebivalstva. Speticeva je sicer zanikala, da bi kakorkoli želela povzročiti nemir zaradi »nacionalnih razlogov«. Je pa priznala, da je možno, da je »v izbruhu jeze« uporabila besedo »sciavi«. Stoparjeva, ki je prodajala *Il Piccolo* na Stari mitnici in ki je prijavila Peganovo zaradi njene domnevne izjave v prid Srbiji pa je priznala, da je »skočila na Peganovo, a je ni udarila«. Ni jasno ali je bila Stoparjeva zaradi tega kakorkoli kaznovana očitno pa, so avstrijske oblasti izbrale tako rešitev, da so zaprle bodisi Peganovo, ker naj bi vzklikala v prid sovražni državi (in jo zato prepeljali v ljubljanski zapor), bodisi

Spetichevo, ki je bila zaradi svojega obnašanja obsojena na dva dni zapora (AST-DP/APR, 374, 5748/4, 29. 9. 1914).¹⁸

V julijskih in avgustovskih dneh leta 1914 je skratka mogoče spremljati napade na posameznike, ki so bili v mestu, soseski ali kakem drugem mestnem okolju poznani kot Slovenci. V tej smeri govori primer gostilničarke Peganove in drugi primeri, v katere so bili vpleteni posamezniki, ki so se v mestu izpostavili s svojo slovenskostjo kot na primer aktivni člani slovenskih društev ali organizacij. Tako se je zgodilo Alojzu Kodriču, vrtnarju z Marije Magdalene spodnje, blagajnikom Obrtniškega društva pri sv. Ani, ki je bil žrtev napada »s strani nekega mesarja in treh bratov Baitz« (AST-DP/APR, 374, 1791 PI, 29. 7. 1914). Kodrič se je namreč s sinom Franzem nahajal v gostilni Obrtniškega društva v trenutku, ko so vstopile zgoraj navedene osebe in ga fizično ter verbalno napadle z žaljivimi besedami. Kodrič se je moral zagovarjati zaradi svojega domnevnega srbofilstva. Razlog je bil v tem, da so se člani društva, katerega je bil Kodrič blagajnik, decembra 1912, v času balkanskih vojn, odločili poslati 20 kron Balkanskemu rdečemu križu. Prav iz časa balkanskih vojn (in kot njihova posledica) izvirajo akti avstrijskih civilnih in vojaških oblasti, ki kažejo, da je bil poglavitni sovražni element po katerem je bilo treba udariti v primeru vojne, slovensko oziroma jugoslovansko gibanje (Pleterski, 1980, 8). Tako prepričanje ni bilo omejeno na avstrijske oblasti. Zaradi tega je bil Kodrič, podobno kot on tudi mnogi drugi, ki so bili nosilci slovenskih prizadevanj, percepiran kot sovražni element.

Tisti Slovenci, ki so bili politično izpostavljeni, so bili torej še posebej na udaru in njihovi nasprotniki so »protislovansko« psihozo izkoristili za obračunavanje z njimi. Mesar Giuseppe Nadalin, ki je stanoval pri sv. Mariji Magdaleni spodnji je pri policiji pričal, da je v pogovoru s čevljarjem Giuseppejem Pipanom izvedel, da je slovenski občinski svetnik in veleposestnik s tistega območja Anton Miklavec, »narodnjak starega kova« (Jevnikar, 1984, 425), med pohodom rekrutov pred njegovo hišo izrekel stavek, ki je bil za policijske oblasti zelo sporen: »Z Bogom fantje, glejte za našo kri«. Policija je prisluhnila tudi Pipanu, ki je izjavil, da naj bi Miklavčeva žena, Antonija Vekjet, ne pa Miklavec, v gostilni pri Čaču, na Kolonkovcu, v polperiferem tržaškem rajonu, mobilizirancem, ki so odhajali na vojsko, po tihem rekla »Gledite za kri fantje«. Po pričevanju Josefa Premolina pa naj bi gospa Miklavec vzkliknila »Z Bogom, srečno idite in srečno se vrnite«. Iz zapisnikov zaslišanj ni mogoče razbrati celotnega dogajanja. Možno je, da so se priče strnile okrog občinskega svetnika Miklavca in njegove žene, a pomembno je poudariti, da je bilo Nadalinu dovolj pogovor s Pipanom, da je Miklavca prijavil oblastem. Zakaj je to storil Miklavec tolmači z Nadalinovo protislovansko držo in dejansko se ni mogoče otresti občutka, da so protislovanska čustva pri tem igrala svojo vlogo (AST-DP/APR, 374, 1834 PI, 5. 8. 1914). Nenazadnje zato, ker omenjeni primer ni bil edini. Žrtev novega napada je bil spet Miklavec, ki ga je 9. avgusta 1914 zvečer Johann Medeot sredi trga Goldoni glasno obtoževal podpore Rusiji, preden bi ga žena odstranila. Naslednji dan pa je proti Miklavcu prišlo do novega napada, ki ga je sprožil omenjeni Medeot. Pri Stari mitnici naj bi proti njemu začel kričati »porco de sciavo, ladro, te ingrumi soldi per i Serbi

18 Primerjaj AST-TP/AP, 1486/14.

nella nostra città« (svinja slovenska, tat, zbiraš denar za Srbe v našem mestu) in zmerjati njega ter druge slovenske mestne svetnike. Nato so Miklavca obkolili drugi mimoidoči, medtem ko sta ga dva vojaka v spremstvu Medeota z nekaterimi drugimi pričami, odpeljala na policijsko postajo. Miklavec je trdil, da je »poznan v Škednju kot slovenski mestni svetovalec. Zato me italijanska stran sovraži iz dna duše in hoče radi tega današnjo politično situacijo izrabiti v svoje strankarske namene na najpodlejši način«. Zavračal je vse očitke, da naj bi zbiral denar za srbski rdeči križ, zagotavljal pa je, da je nabiralcem daroval za avstrijski rdeči križ. Ocenjeval je skratka, da je »ta slučaj le izraz narodne mržnje od strani Medeota in drugih«. Medeot je sicer priznaval, da je Miklavcu kričal »porco che te va cior soldi per i Serbi, porco de Russo« (svinja, ki hodiš iskat denar za Srbe, svinja ruska), a je zanikal, da bi se izrazil v smislu »deghe legnade deghe a quel porco de s'ciavo« (dajte ga, dajte tistega slovenskega prasca), kot je trdil Miklavec (AST-DP/APR, 374, 1995 PI, 14. 8. 1914).

Miklavec je najprej tožil Medeota zaradi obrekovanja, nato pa tožbo umaknil, tako da se postopek ni nadaljeval, a opisani dogodek potrjuje napeto ozračje in »protislovansko« (kar vključuje rusko, srbsko, jugoslovansko, še najbolj pa tržaško slovensko komponento) razpoloženje, ki je vladalo v mestu po sarajevskem atentatu (AST-TP/AP, 4708, 1408, 17. 9. 1914). Tudi pred tem so bili nacionalni spori v mestu vse prej kot redkost (Fabi, 1996, 125-168), a videti je, da je sarajevski atentat sprožil val nasilnih obračunavanj, ki je spojil občutke lojalnosti do dinastije in sovraštva do tržaškega Drugega.

SKLEP

Iz analize lokalnih odzivov na sarajevski atentat in posledic, ki jih je sprožil v Trstu, je študija pokazala na nekatera vprašanja medsebojnih povezav med nacionalnimi skupinami in habsburško državo ter tako opozorila na prepletenost in komplementarnost simbolov, občutkov pripadnosti ter večplastnosti identitet habsburških državljanov in mesta Trst. Na podlagi pregledanih virov se namreč kaže slika, ki nekoliko spreminja perspektivo na razlage o absolutnih nacionalnih pripadnostih, o dinastični (ne)lojalnosti in o socialnih in nacionalnih razmerah v časih povečane družbene napetosti, v času julijske krize in mobilizacije.

Podrobneje se kaže slika o vse prej kot vsesplošnem žalovanju ob smrti prestolonaslednika Franca Ferdinanda in njegove soproge ter posledičnega množičnega začetnega navdušenja ob avstrijski vojni napovedi Srbiji. Čeprav še nimamo popolne študije, ki bi pokazala na stanje duha med Tržaçani v času po sarajevskem atentatu, je na podlagi arhivskega gradiva tržaške policije videti, da so ob mnogih izrazih žalovanja za »sarajevsko tragedijo« prisotne oblike nasprotovanja habsburški kroni. V tem kontekstu primeri sovražnega govora o umorjenem paru ali članih habsburške dinastije nekoliko spreminjajo perspektivo o nižjih družbenih slojih kot podpornikih habsburške hiše in cesarjevega lika (Fabi, 1996, 137). Podpora državnim institucijam in habsburški hiši je bila transnacionalna in prisotna v vseh družbenih slojih. Prav tako kot nasprotovanje njima. Triester Zeitung je pisal o Slovencih kot »skruniteljih« Ferdinandovega lika. Povojna italijanska nacionalistična retorika govori o »pomembnem vtisu«, ki ga je novica o atentatu nare-

dila v Trstu, nikakor pa naj ne bi povzročila žalovanja (Gaeta, 1938, 42). S trditvijo se je mogoče delno strinjati, saj je nešteto primerov, ki so zaničljivo obravnavali umorjeni par in habsburško hišo. A pomanjkanje žalovanja ni temeljilo na politično-nacionalnih osnovah, kot so želeli prikazati italijanski nacionalisti, temveč je imelo nešteto izhodišč, med katerimi je bilo socialno prav gotovo v prednosti. Atentat na Franca Ferdinanda pa je vsekakor sprožil dinamike, ki so pokazale na zaostrenost nacionalnih napetosti in socialne konfrontacije. Če italijanski nacionalistični pisci, kot Minutillo in drugi niso skrivali navdušenja nad izrazi protislovenstva, hkrati niso mogli tajiti razočaranja nad istočasnimi podpornimi gesli Avstriji in monarhiji. Protislovenska drža ni bila torej izključna lastnost italijanskih iredentistov, a je bila bolj razširjena in spremenljiva oblika etnične nestrpnosti. Paradoksalno je pomenila prej obratno: sovraštvo do zunanjega sovražnika (Srbije *in primis*, a tudi Rusije) in notranjega nasprotnika (tržaškega Slovenca, »Slovana«, »scia-vo«) je šlo z roko v roki z izrazito podporo monarhiji in poudarjeno dinastično lojalnostjo. Že prej omenjeni Ivan Regent je zapisal, da je ob avstro-ogrski vojni napovedi Srbiji med nekaterimi Tržačani »narodno sovraštvo, pomešano s patriotskim čustvom, doseglo stopnjo najnižjega divjaštva. /.../ Proavstrijsko razpoloženje, pomešano z italijanskim nacionalizmom, je rodilo zelo umazane in neokusne sadeže« (Regent, 1967, 84). Posledice sarajevskega atentata v Trstu lahko zato govorijo o oblikah nestrpnosti do monarhije in njenih simbolov, nikakor pa ne kažejo razširjenih oblik dinastične neloyalnosti v prid nacionalnim (nacionalističnim) zahtevam. Kljub primerom nestrinjanja in ikonoklastičnega obravnavanja države ter njenih simbolov, ki so spremljali Ferdinandov umor zgleđa, da v habsburškem Trstu večina prebivalcev »ni niti pomislila na to, da bi bila neloyalna do cesarja Franca Jožefa« (Grdina, 2009, 19), tako da so nacionalna čustva sobivala z lojalnostjo avstrijski državi vse do prve svetovne vojne.

ZAHVALA

Za pomoč pri iskanju virov se zahvaljujem osebju Državnega arhiva v Trstu, osebju Generalnega arhiva mesta Trst, osebju Arhiva mestnih muzejev v Trstu, osebju tržaške Mestne knjižnice in Narodne in študijske knjižnice v Trstu. Pričujočo študijo posvečam spominu profesorja Janeza Cvirna.

TRIESTE TO SARAJEVO AND BACK:
DYNASTIC LOYALTY AND NATIONAL AFFILIATION IN HABSBERG TRIESTE
ON THE EVE OF WORLD WAR I

Borut KLABJAN

University of Primorska, Science and Research Centre

Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia

e-mail: borut.klabjan@zrs.upr.si

SUMMARY

Employing evidence from local newspapers, images, and archival materials, this article analyzes the consequences that the assassination of Archduke Francis Ferdinand in Sarajevo on June 28, 1914 had for the Austrian Littoral. The main focus is the city of Trieste (Triest, Trst, Terst), third largest city in Cisleithania and the most important port in the Monarchy.

Francis Ferdinand left Trieste for Sarajevo, the provincial capital of Bosnia, at the end of June 1914 and his corpse was returned a week later. The city received the black-clad bodies of the heir to the Habsburg throne and his wife Sophie. The procession from the city quay to the Südbahn train station was particularly solemn and the Triestines followed behind in great numbers. The widespread mourning was, however, just part of the picture. In the following days Austrian authorities reported - and sentenced people for - many acts of subversive rhetoric and hate speech. These activities were not linked to a particular ethnic milieu but were transnational and rooted first of all in social class, thus challenging the perspective of lower strata as predominantly loyal to the Habsburg dynasty. Moreover the assassination of the Archduke led to a rise in overt ethnic tension across the Monarchy and Trieste was no exception. Although there were no large-scale riots in the city, several physical and verbal attacks to Triestine Slovenes were reported in the days after the assassination and in the days following Austria-Hungary's declaration of war on Serbia a month later. These acts open new questions on the relations between national/ethnic affiliation and dynastic loyalty among the local population.

Key words: World War I, Triest, Habsburg monarchy, 1914, Sarajevo assassination

VIRI IN LITERATURA

ACMSP – Archivio del civico museo di storia patria.

AFCMDH – Archivio Fotografico Civico Museo di guerra per la pace »Diego de Henriquez«.

AST-L/AP – Archivio di stato di Trieste (AST), Fond I. R. Luogotenenza Del Litorale (1850-1918), Atti Presidiali (L/AP).

AST-DP/APR – AST, Fond Direzione di Polizia, Atti presidiali riservati 1814-1918 (DP/APR).

AST-TP/AP – AST, Fond Tribunale provinciale, Atti penali (TP/AP).

AGCT-VCCT – Archivio generale della città di Trieste (AGCT), Fond Verbali del Consiglio comunale di Trieste (VCCT).

FCMSAT – Fototeca Civici Musei di Storia ed Arte di Trieste.

Edinost. Trst, Edinost, 1876–1928.

L'Indipendente. Trst, L'Indipendente, 1877–1923.

Il Lavoratore. Trst, Il Lavoratore, 1895–1923.

L'Osservatore Triestino. Trst, L'Osservatore Triestino, 1784–1918.

Il Piccolo. Trst, Il Piccolo, 1881–.

Triester Tagblatt. Trst, Triester Tagblatt, 1880–1918.

Anžič Klemenčič, I. (1914): Zločin v Sarajevu. Tragična smrt prestolonaslednika Fran Ferdinanda in njegove soproge vojvodinje Hohenberg. Ljubljana, Katoliška Bukvarna.

Astori, H., Astori, B. (1922): La passione di Trieste. Diario di vita triestina (luglio 1914 – novembre 1918). Firenze, R. Bemporad e figlio.

Barkey, K., Von Hagen, M. (1997): After empire. Multiethnic societies and Nation-building: the Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg empires. Boulder, Westview Press, 1997.

Bloxham, D., Gerwarth, R. (2011): Political Violence in Twentieth-Century Europe. Cambridge, New York, Cambridge University Press.

Brix, E. et al. (2001): The Decline of Empires. Wien, München, Verlag für Geschichte und Politik, Oldenbourg Verlag.

Brubaker, R. et al. (2008): Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town. Princeton, Princeton University Press.

Ceccotti, F. (2001): »Un esilio che non ha pari«. 1914-1918. Profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell'Isontino e dell'Istria. Gorizia, LEG.

Cole, L., Unowsky, D. (2007): The Limits of Loyalty. Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy. New York, Berghahn.

Cooper, R., Snyder, T. (2012-2013): Learning from the Habsburg Experience. IWM Post, N. 111, 3–7, <http://www.iwm.at/publications/iwmpost/iwmpost-archive/9887/> (12. 8. 2013).

Cvirn, J. (2006): Zwitrov pogled na Habsburško monarhijo. V: Zwitrov zbornik. Ob stoletnici rojstva zgodovinarja dr. Frana Zwittra (1905-1988). Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 35–46.

- Cvirn, J., Gašparič, J. (2005):** »Neizbežnost razpada Habsburške monarhije – slovenski pogled. *Studia Historica Slovenica*, 5, 1-2-3, 443–456.
- Čuček, F., Moll, M. (2006):** Duhovniki za rešetkami. Poročila škofu o poletih 1914 na Spodnjem Štajerskem aretiranih duhovnikih / Priester hinter Gittern. die Berichte der im Sommer 1914 in der Untersteiermark verhafteten geistlichen an ihren Bischof. Viri. Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije.
- Davies, N., Moorhouse, R. (2002):** *Microcosm. Portrait of a Central European City*. London, Pimlico.
- Dedijer, V. (1966):** *Sarajevo 1914*. Ljubljana, DZS.
- Fabi, L. (1996):** *Trieste 1914-1918. Una città in guerra*. Trieste, MGS Press.
- Fabi, L. (1997):** *Gente di trincea. La Grande guerra sul Carso e sull'Isonzo*. Milano, Mursia.
- Gaeta, G. (1938):** *Trieste durante la guerra mondiale. Opinione pubblica e giornalismo a Trieste dal 1914 al 1918*. Trieste, Edizioni Delfino.
- Grdina, I. (2009):** *Svetovna vojna ob Soči. I. Evropski zaplet*. Ljubljana, Študentska založba.
- Hašek, J. (2000):** *Dobri vojak Švejk. I. del*. Ljubljana, DZS.
- Healy, M. (2004):** *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire. Total War and Everyday Life in World War I*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Jaszi, O. (1929):** *The dissolution of the Habsburg monarchy*. Chicago, University of Chicago Press.
- Jevnikar, M. (1984):** Anton Miklavec. V: Jevnikar, M. (ur.): *Primorski slovenski biografski leksikon*. Gorica, Goriška Mohorjeva družba, 10. snopič, 425–426.
- Jurca, K. (2008):** *Vojni dnevnik desetnika*. Trst, Mladika.
- King, J. (2005):** *Budweisers into Czechs and Germans. A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948*. Princeton, Princeton University Press.
- Maserati, E. (1977):** *Gli anarchici a Trieste durante il dominio asburgico*. Milano, A. Giuffrè.
- Matić, D. (2004):** *Preganjanje v zaledju soške fronte*. V: Kokalj Kočevar, M. (ur.): *Kolo nasilja*. Ljubljana, Muzej novejšje zgodovine, 19–28.
- Minutillo, A. (1915):** *Trieste durante l'ultimo periodo di occupazione austriaca*. Roma-Bracciano, Prem. Tip. Romana – C. Strabioli.
- Moll, M. (2003):** *Erste Weltkrieg und politische Justiz in Österreich-Ungarn: Empirische Befunde aus der slowenischen und deutschsprachigen Steiermark*. V: Luthar, O., Perovšek, J. (ur.): *Zbornik Janka Pleterškega*. Ljubljana, ZRC SAZU, 253–283.
- Pleterski, J. (1980):** *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914 – 1917. Poročili vojaške in vladne komisije*. Viri, 1. Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije.
- Pleterski, J. (1982):** *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914 – 1917. Priloge poročilom vladne komisije (izbor)*. Viri, 2. Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije.
- Prokopovych, M. (2008):** *Habsburg Lemberg. Architecture, Public Space and Politics in the Galician Capital*. West Lafayette: Purdue University Press.

- Rajšp, V. (ur.) (2010):** Soška fronta 1915–1917. Kultura spominjanja. Dunaj/Wien, Ljubljana, Slovenski znanstveni inštitut/Slovenisches wissenschaftsinstitut, Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Regent, I. (1967):** Spomini. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Rossi, M. (1998):** Irredenti giuliani al fronte russo. Storie di ordinaria diserzione, di lunghe prigionie e di sospirati rimpatri (1914-1920). Udine, Del Bianco.
- Rudolph, R., Good, D. (1992):** Nationalism and Empire. The Habsburg Empire and Soviet Union. New York, St. Martin's Press.
- Svoljšak, P. (2003):** Soča, sveta reka. Italijanska zasedba slovenskega ozemlja (1915-1917). Ljubljana, Nova revija.
- Svoljšak, P. (2005):** Slovenci v primežu avstrijske cenzure. V: Vodopivec, P. et al. (ur.): Velika vojna in Slovenci. Ljubljana, Slovenska matica, 109–127.
- Tamaro, A. (1924):** Storia di Trieste. Roma, Alberto Stock Editore.
- Timeus, C. R. (1934):** Attendiamo le navi. Diario di una giovinetta triestina 1914-1918. Bologna, Licinio Cappelli Editore.
- Toderò, F. (2002):** Le metamorfosi della memoria. La Grande Guerra tra modernità e tradizione. Udine, Del Bianco editore.
- Toderò, R. (2006):** Dalla Galizia all'Isonzo. Storia e storie dei soldati triestini nella Grande guerra. Udine, Gaspari editore.
- Torkar, B. (2009):** Vojaško življenje v Trstu med prvo svetovno vojno. Studia Historica Slovenica, IX, 2–3, 383–396.
- Traverso, E. (2012):** Il secolo armato. Interpretare le violenze del Novecento. Milano, Feltrinelli.
- Venza, C. (1984):** L'anarchico triestino. Umberto Tommasini. Milano, Antistato.
- Vodopivec, P. et al. (ur.) (2005):** Velika vojna in Slovenci. Ljubljana, Slovenska matica.
- Wingfield, N. M. (2007):** Flag Wars and Stone Saints. How the Bohemian Lands Became Czech. Cambridge. Harvard University Press.
- Wolff, L. (2010):** The Idea of Galicia. History and Fantasy in Habsburg Political Culture. Stanford, Stanford University Press.
- Zweig, S. (2008):** Včerajšnji svet. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Zwitter, F. et al. (1962):** Nacionalni problemi v habsburški monarhiji. Ljubljana, Slovenska matica.